Девета глава

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ ПОДЕМ В ДЕМОГРАФСКА ПРИМКА

В системата на обществото структурните и функционалните връзки и обмен между сферата на *материалното производство* и икономиката, от *една страна*, и *от друга* – сферата на *семейството и възпроизводството* на населението, са двупосочни, двупосочно е методологическото изискване за качествено подобие и балансираност между тях.[1]

Икономиката (производство на стоки и услуги, размяна и търговия) създава и предоставя нужните материални, технически и финансови средства за добър живот на семействата и за възпроизводство на населението и трудовия обществен ресурс. От своя страна, сферата на възпроизводство на населението и семейството са базов неикономически фактор за ефективност на инвестициите, за производителност и качество на продукцията на фирмите и институциите, за технологично развитие и възможност за въвеждане на модерни форми на организация и управление, за потребителско търсене и взискателност към пазара.[2]

От икономиката към другите сфери в обществената система и държавата се реализира така нар. „*вторичен* ефект" (secondary effect). Често не веднага и не лесно разпознаваемо, но винаги обективно закономерно – в по-късите или по-дългите вериги, в по-тесните или по-обхватните мрежи от системни връзки и обмен. Много-

---

[1] Виж Мирчев, Михаил. *Икономически подем в демографска примка*... Бургас, 2008.

[2] Виж Динкова, Мария. *Съвременното българско семейство*. С., 1976, с. 47-50. Акцентира на дългата теоретична биография при търсенето на структурно-функционална връзка между икономика и възпроизводство на населението. Биография която съвсем не започва с Марк Грановетер (1985), нито дори с Макс Вебер. Можем да се върнем поне до Фридрих Енгелс, който постулира (1884), че „*определящ момент в историята в крайна сметка са производството и възпроизводството на непосредствения живот. Но те имат двояк характер.* От *една страна*, *производство на хранителни продукти и облекло, жилища и сечива, а от друга – производство на самия човек, продължаване на рода. Обществото устройство, при което живеят хората от определена епоха и страна, се обуславя от двата вида производство.* От *едната страна*, *от степента на развитие на труда, а от друга – на семейството*." (В: Енгелс, Фр. *Произход на семейството*... С., 1967, с. 28)

измерна е и обратната зависимост – от семейството, домакинството и бита към икономиката и икономически значимите институции в държавата. И в двете посоки винаги се реализират, очаквано или изненадващо, така нар. „*странични* ефекти" (externalities) – разходи или ползи, стопански или обществени разходи и загуби, икономически или социални ползи и печалби.

При устойчиво, системно балансирано и развиващо се общество връзката и обменът между тези две основни сфери са градивни и стимулиращи – икономиката материално и финансово стабилизира семействата и домакинствата, дава им спокойствие за бъдещето и лекота при възпроизводството. От своя страна хората и семействата им поддържат и надграждат своето образователно и професионално равнище, своето здраве и жизнен тонус, своята трудоспособност и интегративност, възпроизвеждат, социализират и интегрират в обществото новите поколения – осигурявайки на икономиката и институциите нужната производителна работна сила, човешкия капитал, който прави възможно печелившото оползотворяване на другите икономически ресурси и фактори.[3]

В обратната ситуация – на криза в системата, на разкъсана социална връзка, на икономическа стагнация и дисфункции обменът между тези две основни сфери е взаимно затормозен и париращ други позитивни фактори, които става невъзможно да бъдат оползотворени. Напр. при либералната теза за *икономически растеж на всяка цена и преди всичко*. Това по същество е фетишистко очакване, че ако се постигне икономически растеж, то той би бил: (1) единствено и само *чрез социализирани и полезни* за обществото форми; (2) че би предизвикал *автоматична верига от позитивни* промени в останалите обществени сфери.[4] На този въпрос специално се спираме в следваща глава.

Практиката на либералните икономики и на отворения глобализиран свят от последните две десетилетия показва, че горното не става навсякъде и не става в пълна мяра. А финансовата и икономическата криза, започнала през 2008 г. демонстрира, че всъщност това става по-скоро като изключение и само в отделни страни с по-особен статут.[5]

Какви са основните причини за разминаване между идеологема и практика?

---

[3] Виж схемите по макро-модела „*социологическа структура*" на с. 26, 165, 225.

[4] Тук си заслужава да помислим по тезата на Жан Бодрияр, че „*<u>свръх-развитието</u> превръща всяко индивидуално съществуване в <u>тотално безразличие</u>*". Можем да допълним: и в отчуждение, и загуба на хуманния смисъл на собствения живот, и още повече на споделеното колективно, общностно и обществено съществуване. Виж <u>Бодрияр, Ж</u>. *Глобализацията като културен шок*... С., 2007, с. 24.

[5] Виж <u>Стиглиц, Джоузеф</u>. *Глобализацията и недоволните от нея*... С., 2003., относно фетишистката либерално-икономическа формула Trickle Down е нейният практически крах, с. 88-90; в следващата си книга *Свободно падане* (2010) Стиглиц е още по-категоричен: „*Никой не предполагаше, че нещата ще се развият така. Съвременните икономисти, които твърдо вярваха в свободните пазари и глобализацията, бяха обещали благоденствие за всички нас... Великата рецесия (2007-2010) – със сигурност най-ужасяващият икономически срив от времето на Голямата депресия 75 години по-рано – разби тези илюзии. Тя ни принуждава да преосмислим дълго подхранваните си възгледи... Вярвам, че пазарът лежи в основана на всяка успешна икономика, но пазарите не функционират добре, оставени сами на себе си... Икономиките се нуждаят от равновесие между ролята на пазарите и ролята на правителството – с немаловажната помощ от страна на непазарни и неправителствени организации*..." Стр. 9-10.

Първо, икономиката има голям свой *черен* сектор, т.е. има огромен сегмент на печеливша икономика, която не допринася за повишаване стандарта на потребителите. Обратно, тя изсмуква средства от тях, разраства корупцията и мафиотизацията, директно уврежда здравето и генерира лумпенизация, изкривява психиката и десоциализира. Икономиката има и голям свои *сив* сектор. При нея стоят остро въпросите не само за данъчните и осигурителните отчисления, за гарантиране правата на наетите и на кредиторите, за практическото ерозиране на принципа за законност и прозрачност. Остро стоят и въпросите за липсата на контрол и неспазването на стандарти за съответната продукция, за риска от производство на некачествена и дори вредна продукция – в края на краищата действа в посока на намаляване качеството на живот, свиване на човешкия капитал в държавата.

Поради тези значителни сегменти в реалната икономика следва да се признае, че *икономическият ръст* може да не е обществено полезен, а да е дори с доминанта на *обществена вредност*. В този смисъл не само, че няма знак за равенство между икономически ръст и обществен прогрес, но на практика понякога пропорцията се обръща.

През септември 2008 г. в Бюджетната комисия на НС бе обявено, че се разработва методика от Евростат и НСИ за отчитане на реалната сива икономика в обема на БВП – около 30% спрямо прогнозирания за 2008 г. БВП в порядъка на 62 млрд. лв., т.е. допълнително още около 20 млрд. лв. Под „*сива* икономика" се визират основно скрит *труд* и скрити *обороти*. ЦИД обяви, че започва да изчислява *Индекс на скритата икономика*.

Част от тази икономика, освен че крие голяма маса труд и обороти, произвежда нормални стоки и услуги, но с ниско и дори с вредно качество – разболяващи храни и напитки, разпадащи се мебели, течащи тръби и канализации, изникващи дупки в нов асфалт и тротоарни плочки, неработещи информационни системи, непрочетени от възложителя консултации, невнедрени модели за оптимизация, и т.н.

Допълнително е така нар. „*черна* икономика", в която се визират основно *проституция* и разпространение на *наркотици*. Цитират се данни, според които годишно корпоративната проституция (бардаците, масажните салони, крайпътните, хотелските, поръчковите проститутки, изнесените в чужбина проститутки) изработват приход, равен на около 2% от БВП, това за 2008 г. е над 1,2 млрд. лв. Оборотите и печалбите от корпоративно разпространение и трафик на наркотици вероятно е многократно по-голям.[6]

Ако всичко това бъде отчетено в БВП на България, бихме могли да се хвалим с двойно по-високо число. Проблемът е, че тук се смесват две икономики – обществено полезната и създаваща реални блага, с другата – обществено вредната икономика, която сее болест и лумпенизация. Проблемът е, че при смесването на тези две икономики, общият икономически растеж е „*катерене нагоре по стълбата, която води надолу*";

Второ, и теорията, и практиката на обществената система казват и показват, че дори при здравословна и социализирана икономика, дори при солиден и устойчив икономически растеж *пренасянето* на позитивни и стимулиращи ефекти към другите сфери на общественото *не става автоматично*. Защото има политика, която пла-

[6] По репортажи от масовите медии от 18 август 2008.

нирано и целенасочено моделира обществото, неговите структури, процесите и тенденциите в развитието му – става дума за по същество социално и обществено инженерство. Именно политиката и властта правят възможно или възпрепятстват натрупаната икономическа мощ, пълните фондове и бюджет, допълнителните технически и материални средства да бъдат разпределени стимулиращо за другите сфери, или затормозяващо – като поддържат изкуствен дефицит и изостаналост в едни сфери и дейности, като привилегироват други сфери и институции. Още и защото го има субективния фактор на религиозните и социалните разделения и бариери, на предразсъдъците и умствената леност, на консерватизма и ценностните бариери.[7]

Практиката от последните две десетилетия ясно демонстрира, че икономическият растеж, при това измерен едностранчиво и само чрез финансови обороти, чрез процентен прираст на БВП, чрез *обществено обезличен* приход и печалба, не е еднозначно явление. Относно голям сегмент от този отчитан растеж стои настоятелният въпрос за произведена обществена полза или вреда, за удовлетворени потребности или за влошено качество на живот, за нормалност на обществото и хората или за влошено здраве – физическо, емоционално-психическо, социално и обществено (public health). Неслучайно „*преобладаващата част от съвременните теоретични концепции за развитието на икономиката насочват вниманието към овладяване на икономическия растеж – в полза на целите за демократизация, социализация и хуманизация на човешкия живот, към формиране на достойни за хората условия на тяхното съществуване и възпроизводство*”.[8] Не случайно след неуспеха да се реализира пълноценно Лисабонската стратегия (2000-2010) бе направен концептуален и идеен завой в стратегията Европа 2020 (2010-2020) както основната цел от „*икономически* растеж” бе преформулирана в „*приобщаващ* икономически растеж”.

Новата икономическа социология като преоткриване на системния подход

Когато тук става дума за нужда от системен и по същество социологически структурно-функционален поглед следва да се отбележи, че този подход и разбиране не се споделя от много икономисти, дори не от всички макро-икономисти, за които би следвало да е органически присъщ. Това понякога става пречка при реализиране на надеждни интердисциплинарни изследвания и адекватни анализи на текущи процеси, както и за съответните точни икономически и обществени прогнози.

Благой Колев кратко и ясно систематизира двете основни ориентации сред съвременните икономисти: *ортодоксални*, които разглеждат икономиката самà по себе си, откъсната и независима от културата, от социалните структури и възпроизводство, от другите сфери в системата на обществото; и другите – с по същество

---

[7] Тук е мястото да си припомним и оценки, идващи от други науки – много по-близки до духа и ежедневието на човека: „*Всеки прогрес, ограничен само до една сфера, е деструктивен по отношение на прогреса във всички сфери*.” Това правило е свързано с нашето душевно здраве, което няма как да изключваме от „*системата*”, няма как да се правим, че то не е нещо неотменимо в „*човешката* система”. Виж Фром, Ерих. *Душевно здравото общество*. В *Съчинения*, т. I, С., 2006, с. 9, 17, 23-33, 46-47, 93, 100-105, 134-145.

[8] Спасов, Трайчо. *Макро-икономикс*... С., 2008, с. 20, 564-565, 547-564.

социологизирана ориентация, които разглеждат икономиката в органичната среда на културата и човешките общности, в общата нормативна и институционална мрежа и йерархии в обществото.

„*Печалбата, производителността на труда, модернизацията и икономическото развитие не се влияят само и единствено от наличието на капитали и пазари, труд и суровини, материали и технологии. Не по-малка е и ролята на редица неикономически фактори – обществени норми и вярвания, психологическа мотивация, властнически връзки и особено културата... През последното десетилетие* (визира 90-те години на XX век – М. М.) *има ренесанс на изследванията, които доказват изключително голямото влияние на културата върху икономическото развитие*." [9]

Това е фундаментален въпрос, дефиниран още от Макс Вебер, след него от автори като Даниел Бел или Вернер Зомбарт. Въпрос, който не може да бъде пренебрегван теоретически и практически в нашето съвремие. В икономиката се вливат и участват много „*елементи на жизненото поведение*", които се формират и лимитират в другите обществени сфери, и които не може да бъдат игнорирани. Класически е анализът на протестантството, но не като религиозна доктрина, а като формиращо подходящ социален характер, трудови и граждански добродетели, рационална стопанска етика.[10]

През последните три десетилетия този социологизиран подход набира сила. Институционализира се като „*нова икономическа* социология". Постепенно става доминираща парадигма. Категорична е тезата на Марк Грановетер (1985), че „*поведението на икономическите субекти и институции е толкова ограничено от текущите обществени отношения, че е печално недоразумение те да се мислят като независими*", да се мислят и представят като атомизирани индивиди. В този смисъл утилитарната традиция, вкл. класическата и неокласическата икономика, която постулира, че икономическите субекти действат рационално и минимално са повлияни от обществените отношения, интересувайки се единствено от своя егоистичен интерес и действайки рационално, следва да отстъпи място на теорията за „*вградеността*", за влиянието на обществените отношения, за зависимостта на икономиката и икономическата ефективност от тях. Така тя би се освободила от „*идеализирането*" на икономическите процеси и от статута си на „*мисловни експерименти*", които се оказват откъснати от практиката.

Продължавайки своята теза, Грановетер постулира, че икономиката трябва да бъде *социализирана*, че нормалната ситуация е икономическият живот да е потопен

---

[9] Колев, Благой. *Култура на предприемачеството*. С., 2002, с. 13. В социологическата традиция на Макс Вебер – не само при търсене на фундаментални културни, религиозни, социално-психологически, характерологични фактори за възникването на капитализма като цялостна и органична обществена система именно в Западна Европа (въз основа на калвинизма, протестантството, пуританството и енергията на рационалния индивидуализъм), но и като „*обществена* икономия", която отчита взаимната връзка и зависимости между икономиката и останалите обществени сфери, така нар. „*икономически релевантни* феномени". Тезата на Вебер за „*духът на капитализма*" въз основа на „*протестантската етика*" и „*пазарния характер*" се оспорва от някои автори през последното десетилетие. Но при всички случай тя остава социологическа класика с голяма степен на валидност.

[10] Виж Колев, Благой. *Пак там*, с. 13-36; Виж Филипов, Димитър. *Медийната революция*... С., 2002, с. 109-111.

в обществените отношения и да зависи от социалния контекст, а не обратно. „*Плодотворният анализ на човешкото действие изисква да се избягва атомизацията. Тя е имплицитна за теоретичните крайности... Актьорите не се държат и не вземат решения като атоми, извън всякакъв обществен контекст, нито пък робски се придържат към сценарии, писан от някого за тях... Техните целенасочени действия са вплетени в конкретни обществени отношения*."

Над бизнес отношенията, които свързват фирмите, се „*наслагва гъста мрежа от обществени отношения*". Те имат не само икономически цели, но и цели заради социалното одобрение, за постигане на статус и власт. Освен рационални съображения и избори, влияят и ирационални нагласи и емоции. В този смисъл „*в изучаването на икономическия живот не само има място за социолозите, но и тяхната теоретична и изследователска перспектива е спешно необходима*." [11]

Опит за цялостно представяне на новата икономическа социология прави Ташо Пачев в едноименната си книга.[12]

Тук се изкушавам да предложа един по-обобщен коментар.

Тезата на Грановетер по същество не е оригинална. Неговата безспорна заслуга е, че *реанимира един основен и класически системен принцип* от социологията (макро- и микро-социологическата традиция от предишните 3-4 десетилетия, както и по-назад, до Макс Вебер, преди него до Карл Маркс, до началото на холизма като методологическа ориентация в социологията).

Нека тук споменем авторитетното име на Пиер Бурдийо, който, размишлявайки за понятието „*социален* капитал", го дефинира като „*действителен и потенциален ресурс*" за значима дейност, вкл. за икономическо предприемачество и ефективност, който идва от включеността в „*трайни мрежи*" и „отношения на *взаимопознаване и взаимопризнаване*", което става поради „*принадлежност към групи, като съвкупност от агенти, които не само имат общи свойства, но и са обединени чрез постоянни и полезни за тях връзки*". Това е постулирано от Бурдийо поне 5 години преди Грановетер.[13]

Нужно е да се припомни, че принципът за системна връзка и за зависимост от социалния контекст – в йерархичен и мрежови план, е основополагащ в макромодела „*социологическа структура* на обществото като система" (България, 1965). Изобщо това бе основополагащ принцип и подход в социологическата мисъл и изследователска практика от 70-те и 80-те години в България. Още по-назад това е имплицитно заложено и в структурно-функционалния модел на Толкът Парсънз от 50-те години (САЩ), както и в интердисциплинарния подход на Франкфуртската школа, в системното мислене и подход на Маркс и марксистката традиция като цяло.[14]

Грановетер реанимира този подход и го актуализира в западната икономическа и социологическа мисъл, изобретявайки новия термин „*вграденост*" (embeddedness). Като навременно усилие да се излезе извън и над ограничеността на утилита-

---

[11] Виж Грановетер, Марк. *Икономическо действие и социална структура*... С., 1999, с. 183-184, 185-190, 213-217.

[12] Пачев, Ташо. *Нова икономическа социология*... С., 2007.

[13] Бурдийо, Пиер. *Социалният капитал*... С., 2003, с. 69.

[14] Виж Мирчев, Михаил. *Текстове 2. Покана за социология*... С., 2007, с. 289-368.

ризма, на класическите и неокласическите икономически теории. Те постулират методологически индивидуализъм, фетишизират рационализма на атомизирания инициативен играч в свободния пазар. Това е надмогване на ограниченост, схематизъм и неефективност, която е подобна на подмяната, чрез която втората теория на „*научния* мениджмънт" за „*човешките* отношения" през 30-те години на XX век измества и замества предхождащата теория на Фредерик Тейлър от началото на века.

Структурно-функционалната *зависимост е реципрочна*. Това е базов принцип от социологическата структура на обществото като динамична система.

В устойчиво развиващо се общество двете сфери са реципрочни и балансирани. Икономиката функционира като създаваща жизнени условия и материални средства – на микро-, средно- и макро-равнище – за семейството и бита му, за раждаемостта и отглеждането на деца, за подготовката и социализацията им, за интегрирането им в обществото и икономиката, за приемствеността между поколенията и стабилността на органичните родови, професионални и народностни общности. От своя страна семейството и възпроизводството на населението създава и мотивира потенциалната работна сила за трудово участие, за обществена реализация чрез труд, професия и производителност, заменя излизащите трудови кохорти с млади поколения, които имат нараснал производствен капацитет, овладяват модерните професии, адаптират се към променените технически и институционални условия.

Обратно, в кризисното и бедно или обедняващо общество връзката между двете сфери нито е реципрочна, нито е балансирана. От *едната страна*, по-често икономиката е слаба, нископроизводителна и бедна, поради което сферата на възпроизводство като цяло става обречена на недоимък и материално потискане. Икономиката може и добре да работи, но да изнася печалбите си, или пък да облагодетелства тесен слой от населението, докато останалите остават заклещени от бедност и изключеност – това е ситуация, при която относително богатата икономика непрекъснато генерира бедност и деформации в обществото като цяло. От *другата страна*, може възпроизводството на населението и работната сила да бъде изкривено или дефицитно. Когато има нужда от работна ръка, но ги няма младите, няма ги образованите и квалифицирани специалисти, няма ги мотивираните хора за реализация чрез труд, професия и кариера, няма ги хората, които да са способни да се интегрират в конкретните организационни, технически, комуникативни и ценностни условия, които икономиката предлага.

Икономиката и нейното развитие (economic growth) очевидно е зависима от демографското възпроизводство на населението. Преди всичко по линия на възпроизводството на нужната ѝ работна сила и маса от трудоспособност – *количествено*, като брой заети в наличната структура на икономиката и публичните институции, но и *качествено*, като образованост и социални умения, като квалификация и производителност, като мотивация за труд и професионална реализация, като трудови добродетели – дисциплинираност, лоялност, комуникативност, общностна съвместимост, адаптивност.

Макро-икономиката е зависима от микро-проблемите, свързани с наличната работна ръка, способността на работниците и служителите за организиран и дисциплиниран труд, за екипност и мотивираност, от човешките отношения и социалния контекст на конкретния производствен процес. И тези проблеми на микро-равнище неряд-

ко са *истинските ограничители* на производителността и икономическия напредък.[15]

Възпроизводството също очевидно е зависимо от икономиката. Доколкото има нужда от материално и финансово *обезпечаване*, от вещи и техника като средства за дейност и бит, от информационна инфраструктура, от социални фондове за подпомагане и осигуряване, компенсиране и издръжка. Доколкото има нужда от финансиране на качествени и достъпни образование и здравеопазване, спорт и отдих, възможности за духовна и творческа изява и самодейност, комуникации и транспорт, технически инфраструктури и опазване на природата.

В съвременното общество, ако икономиката е слаба и създава потискащ и деформиращ дефицит от стоки и запушен достъп до услуги, това се отразява на демографските възпроизводствени процеси: (1) или *намалява раждаемостта* поради бедност и обедняване, поради нестабилност и запушена перспектива, както и поради икономическо изтласкване към емиграция – намалява я преди всичко сред средно и високо образованите слоеве, поради техните високи критерии за материален стандарт и осигуряване на децата, както и поради стагниращото усещане за относително обедняване сред голяма част от тях; (2) или, обратно, *рязко я увеличава*, но сред ниско образовани и малограмотни слоеве, маргинални и аутсайдерски. Поради което това е висока раждаемост, обричаща голяма част от децата на бедност и маргиналност, на социално изключване и обществена дискриминация. По този начин се снижава рязко общото качество на човешкия капитал в обществото и се деформира реализацията на новите поколения като цяло (виж схемата на с. 180).

Същият раздвояващ и поляризиращ ефект се получава и когато икономиката е производителна и високо печеливша, има макро-икономическа стабилност и добри показатели за икономически ръст. Но при разпределението и преразпределението на благата огромна част от тях се концентрират в малък процент от населението – благополучните и привилегированите 1% свръхбогат елит, плюс 10% богата висока средна класа, плюс 10-15% добре обезпечена средна класа, а останалите средни и ниски слоеве остават в депресиращ дефицит на блага и възможности.

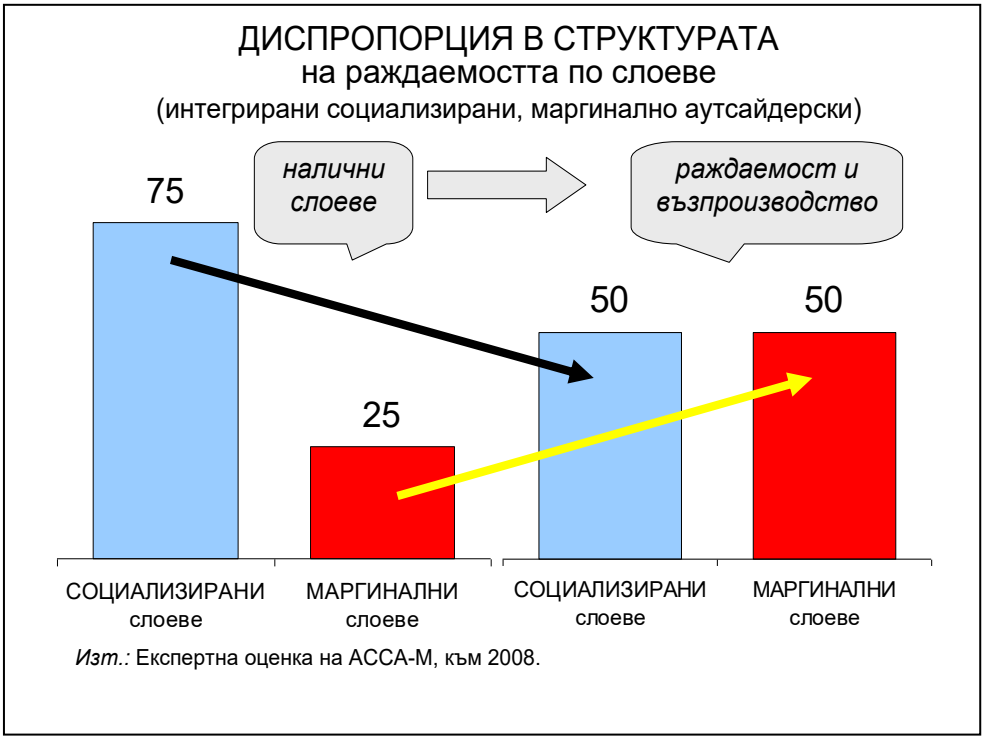

Изт.: Експертна оценка на АССА-М, към 2008.

При такова раздвояване в модела на раждаемостта наличният трудов ресурс за

[15] Виж Портър, Майкъл. *Конкурентното предимство на нациите*... С., 2004, с. XIX, 15-22.

икономиката се оказва не само *количествено недостатъчен*[16], но в значителна своя част и *качествено негоден* за производителен труд.[17] Ако голяма част от граждански интегрираните и социализираните семейства имат минимална раждаемост и крайно недостатъчно възпроизводство, а другите от несоциализираните и аутсайдерските слоеве имат свръхраждаемост, като обричат децата си на малограмотност и неграмотност, на липса на елементарни социални умения и мотивация за обществена интеграция, на изключване и асоциалност, то икономиката наистина се оказва лишена от достатъчен трудов ресурс, оказва се запушена от този човешки дефицит.

Ако към горния стратификационен профил на диспропорцията във възпроизводството на населението и трудовия ресурс добавим всички онези родители и семейства, които приучват децата си към *обществен паразитизъм* (достатъчно често това става и сред средните и елитарните, образованите и професионалните слоеве и съсловия), въвличат ги в различни форми на *девиация и отказ от труд*, не им формират *способност за вграждане* в колектив и организирана съвместна дейност, запечатват в психиката им *фетишизирано потребителство* и самоцелна консумативност, то обществената диспропорция наистина става критична по своя мащаб.

Тук също има „*катерене нагоре по стълбата, която води надолу*", доколкото увеличаването на раждаемостта може да влошава възпроизводствения профил и да влошава кризата, а не да е измъкване от клещите й. Ако раждаемостта се увеличава като абсолютен брой, но с преобладаващ дял на неграмотната и асоциалната раждаемост, то това е допълнително задръстване на икономиката и обществото – вместо да е нов човешки ресурс, който да им дават сила и възможност за развитие и модернизиране.

Демографско равновесие и шансовете пред икономиката

Очевидно е, че в общосистемен план е нужно да се търси и да се постига *балансираност и реципрочност* между двете основни сфери. Добре работещата и развиващата се икономика е предпоставка за демографско равновесие. Обратно, демографската криза, структурната деформация на населението и работната сила,

---

[16] На кръгла маса по проблемите на професионалното образование на Министерството на образованието и Световната банка, 29 септември 2008, София, бяха изнесени прогнози на Световната банка. Според тях към 2025 г. (след 15 години) постоянното население на България ще се свие с още 1,5 млн. души, т.е. ще спадне до около 6 млн. Трудоспособното население ще се свие още с около 14%, с над 1 млн. души.

В икономиката това частично може да се компенсира чрез бързо нарастване на образователното и квалификационното равнище на наличната работна ръка. Но на практика България не върви в тази посока – сега в активната трудова възрастова група 25-64 год. едва 1,3% се занимават с образование и обучение. За сравнение, критерият в ЕС, приложим към 2010 г., е 12,5%. Коментарът е излишен, би бил извънредно горчив.

[17] Такава е ситуацията в трудовия пазар в България през 2008: от ***една страна***, ниска безработица, което в градове като София има негативната проява, че за нарастващ брой служебни и работнически позиции не могат да се намерят желаещи и годни да работят, и ***от друга*** – огромна маса трайно безработни (говори се за около 250 хиляди), които не желаят да бъдат въвлечени в заетост, да се удържат по-дълго време на работа, да градят жизнената си философия чрез обществено-полезен труд, работа и официални трудови възнаграждения. Сполетялата ни криза след 2008 г. рязко влоши тази картина.

са бариера пред икономическото стабилизиране и след това за развитие и благоденствие.[18]

Тук се акцентира на *демографското равновесие* (population equilibrium):

- разгледано сред населението като цяло – то да е нито много повече, нито много по-малко от това което икономиката може да поеме като мотивирана за производителен труд работна сила; без деформиращо бреме от масова, структурна, дългосрочна безработица (напр. не повече от 5-7% от трудоспособното население), както и без прекалено голям излишък от високо образовани и културни хора, които не намират адекватна реализация;
- разгледано сред основните професионални слоеве и съсловия – нито свръхпроизводство, нито остър недостиг на нужните професионалисти и управленци, на творците от изкуството и културата, на специалистите в образованието и здравеопазването, на работещите в индустрията и земеделието, в търговията и комуналните услуги, в социалните услуги и комуникациите, в медиите и институциите за сигурност, във всички останали публични дейности и институции;
- разгледано и сред аутсайдерските, девиантните и престъпните общности – дали възпроизводството им е под една критична маса, която да е поносима и контролируема от държавата и интегрираната общественост.

За демографско равновесие в конкретна икономическа и обществена среда говорим, когато се достигат и стабилизират такива обем и структура на раждаемостта и възпроизводството на населението и трудовите ресурси, които да са ***в съответствие с икономиката*** – с нейната структура и производителност, с възможностите ѝ за развитие и модернизиране.[19]

Когато един от компонентите на системата в обществото рязко се промени – шоково западне или скокообразно се развие, равновесието не просто се нарушава и се влиза в криза. Тук искам да подчертая, че при изхода от кризата и преодоляването на дисфункцията и нездравословния дисбаланс има една практическа алтернатива, създава се *ситуация на избор на алтернатив*. Става дума за избор дали в бъдеще да се реализира равновесие на *ниска* или на ***висока*** основа. Дилемата е да се избере какво равновесие ще се цели и постига:

(1) на немощна икономика със свито демографско възпроизводство и слаб човешки капитал, което допълнително запушва икономиката и ограничава въз-

---

[18] Според някои прогнози средният процент на нарастване на БВП в ЕС в периода 2030-2050 год. може да спадне 2 пъти – само поради демографската криза, застаряването на населението, деформирането на неговата структура.

След осъзнаване на реалността на тези прогнози ЕС изработи своята *Зелена книга,* март 2005, в която не само постави проблемите на демографската криза сред приоритетните, но и ясно експлицира *факторната зависимост* на икономическото развитие и стабилността на обществото като цяло от това дали демографските процеси ще бъдат стабилизирани, или ще се пропадне към демографски срив.

Виж ЕИСС. *Семейството и демографското раз*витие. Брюксел, 2007; Михова, Г. и З. Андреева. *Съвместяването на професионалния труд и родителството*... С., 2007.

[19] Методологическият проблем за равновесието в системата, за неговото удържане или дебалансиране в по-общ социологически ракурс, виж Луман, Никлас. *Въведение в системната теория*... С., 2008, с. 41-57.

можностите й за модернизиране и догонване;

(2) или въпреки икономическата криза да се съхрани демографски потенциал и мощен човешки капитал, за да може това да е ресурс и граждански натиск към мобилизация за преодоляване на кризата и развитие на икономиката?

Икономическата криза очевидно детерминира демографски срив и деформиране на възпроизводството на населението и на трудовите ресурси. От своя страна рязкото свиване на раждаемостта и деформирането на възпроизводството, при критичен недостиг на заместващи млади поколения и при демотивиране за труд и обществена производителност, закономерно поражда съответно допълнително свиване на икономиката, а след това и поставяне на бариера пред нейното развитие и разгръщане.

Спиралата се завърта надолу. Става дума за взаимно затискане на ниско равнище. Ако се постигне структурно равновесие между двете сфери, то това би било по същество равновесие на *оцеляването*, равновесие на *примирението*. Проблемът е, че в едно цивилизовано и динамично пространство като Европа такова оцеляване има цената на национално *маргинализиране*, на пропадане на нацията и държавата към *незначителност*.

Тук следва ясно да се каже, че не е възможно пълно компенсиране на липсващия човешки фактор само с технологични фактори – не сам малко хората, които се отдават на такава изкусителна технократична илюзия. Вносът на работна сила отвън също не е решение-панацея – ***първо***, поради проблемите за гражданското и трудовото й адаптиране, и ***второ***, поради риска по този начин да бъдат породени странични и вторични остри проблеми (при внос на работна сила с принципно чужд манталитет и култура).

Трайното и перспективното решение е да се възпре демографската криза, за да се осигури човешки ресурс за последващо икономическо оживление, възстановяване и развитие. Става дума за това, че ако икономиката влезе в тежка и продължителна криза и рязко се свие, създавайки огромна маса излишна работна ръка, структурна безработица и изтласкване към емиграция и лумпенизация, тогава възниква дилемата да се приеме ли с примирение закономерния демографски срив или активно да се поддържа демографско възпроизводство в очакване на следващо икономическо съживяване, възстановяване и развитие – да се поддържа високо равнище на хората, докато се изчакват благоприятни обективни обстоятелства за икономиката.

Това означава и в периода на тежък икономически срив и масово обедняване държавата активно да поддържа количеството и структурата, качеството и потенциала на човешкия фактор в обществото. Така че при бъдещо възникване на благоприятни условия икономиката да има хората, чрез които да може рязко да се съживи, бързо да се модернизира, ускорено да се разгърне и засилва. Това е практически вариант, при който става дума за *съхранен оптимизъм* и високи цели, за *активно надмогване* на криза и зареждане с енергия за предстоящо възраждане.[20]

При избор на тази втора алтернатива, дори и в периода на криза, трябва да остава целта и визията за *равновесие на високо* равнище. Това означава, че още докато държавата е обедняла, а икономиката свита или примитивизирана, следва да

[20] Виж Schultz, T. *Fertility and economic values*……p. 15.

се инвестира целево в образование и здраве, в наука и интелектуалност, в интегрираност и добро възпитание на младите. Още докато няма достатъчно работа за технологични професии и интелектуални производителни съсловия следва да се инвестира в образованието и модерното квалифициране на специалисти, иновативни млади учени и инженери. Още докато значителна част от интелигенцията търси реализация някъде в чужбина да се формират обратни стимули за връщане и производителна работа тук, в българската икономика и общество.

За съжаление България през последните две десетилетия е негативен практически пример. Икономиката се срина почти наполовина, рязко ограничи отрасловата си структура, задържа на устойчиво ниско равнище своята производителност, снижи и затисна на относително много ниско равнище масовите трудови възнаграждения.

След близо 15-годишен период на сриване и задържане към дъното, през годините на приемане в ЕС (2004-2007) икономиката бавно и мъчително набра сила, с надежда да се възстанови и започне да се развива, трудовият пазар се активизира, започна отново търсене на висококвалифицирани работници и специалисти, средната класа започна да се отърсва от страха, че е обречена на бедност и стопяване, реалните доходи започнаха да нарастват. За съжаление това кратко и частично съживяване бе прекъснато от стоварилата се отвън нова финансова и икономическа криза (2008-2010). Тази нова криза просто изяде позитивните ефекти от краткото оживление и гражданския оптимизъм. Сега, на практика, България отново е затисната към дъното, пред задачата отново да поеме нагоре към съживяване и развитие, към оптимизъм и гражданска активност.

Закономерно в този кризисен период от две десетилетия се получи огромен демографски срив, който бе завъртян в омагьосания кръг „*безработица и ниски доходи – емиграция и разбягване – дефицитна раждаемост и деформирано възпроизводство*”. При това държавната демографска стратегия се забави с 16 години, а активното и комплексното й реализиране практически още не е започнало. По същество в практиката в България се наложи *ниският вариант* на равновесието – слаба икономика в демографска примка.

Позитивният практически вариант можем да търсим в различни страни – като се тръгне от Япония и Австралия и се стигне до Ирландия и Бразилия. Нека се вгледаме във Франция. Това е страна, която в средата на 30-те години на XX век има близък до нулевия, но все пак отрицателен демографски прираст и тогава са принудени да компенсират чрез внос на имиграция (от порядъка на 2 млн. души в периода 1921-1936). Фактически това е една предварителна демографска предпоставка, която им позволява бързо възстановяване след Втората световна война. Тук ясно следва да се каже, че след войната Франция е една полуразрушена, деморализирана и унизена, политически и граждански разделена страна и народ. Но те успяват да реализират своите 30 години на стремителен възход – икономически и социален, обществен и международен.

Един от факторите е двойният демографски ресурс – отпреди войната и „бейби-бума” след нея. Важното е, че те не са разчитали само на демографския автоматизъм, а създават и прилагат държавна система за стимулиране на семействата, на раждаемостта и родителството, система за социализиране и интегриране на младите поколения. Вследствие от това двойно наслагване и обществена политика във Франция се получава разширено възпроизводство – детеродната им норма се

качва до три деца, коефициентът на плодовитост стига до 2,6 на една жена и се задържа две десетилетия на това неестествено за Западна Европа високо равнище – от 1946 до средата на 60-те години, частично тридетната норма продължава и досега. През 50-те години рязко спада и смъртността, особено детската и майчината. Това също е пряк демографски израз на бързото икономическо възстановяване, на покачването на стандарта и качеството на живот, на държавната политика в здравеопазването, образованието и социалните дейности. Закономерно, и под действието на мощния благоприятен демографски фактор, само от 1953 до 1968 г. БВП на глава от населението се удвоява.[21]

Френският пример е крайно поучителен. Убеден съм, че той е приложим сега в България. Засега ни липсват две фундаментални неща: (1) *обществено лидерство*, подобно от епохата на Де Гол; (2) както и изключително *патриотично и националистично* чувство, което свързва хората в едно общо национално *усилие за колективен успех*, възраждане и реабилитация.

Всичко това е свързано с отчитане и на един факт, който сега някак убягва от съответните разработки. При социализма (до 1989) действаше принципът на пълната заетост. Поради което тогава имаше голям обем *скрита безработица* – не само в земеделието, туризма и други видове сезонни дейности, но и в промишлеността и администрациите, в институтите и учрежденията. Скрита безработица в смисъл на *непълна трудова* натовареност, системно *неуплътняване* на работното време (напр. едва 4,5 часа от 8-часов работен ден), *раздути работни* щатове, *синекурни* длъжности. Обемът на тази скрита безработица в средата на 80-те години вероятно е бил от порядъка на 1 млн. души.

Подобна е била ситуацията и през 30-те години в България. Тогава по различни причини – поради семейно-битовия характер на огромна част от земеделието, занаятчийството, дребната търговия, интелектуалните услуги. По оценки на икономисти от онова време само от земеделието е можело да се изтеглят около 20% от работната сила и това да не доведе до спадане на обема на производството. Става дума за порядък от 750 хил. души.[22]

Поради тази скрита безработица и непълно натоварване на трудовия ресурс става възможно само за две десетилетия (от средата на 40-те до средата на 60-те години) близо 2 млн. селяни да се преселят в градовете, да се влеят в бързо изграждащата се индустрия и в огромната мрежа от нови властови, образователни, здравни, културни, социални институции. Човешкият потенциал е бил наличен, само е трябвало той да бъде преразпределен, обучен, интегриран, стимулиран за нов труд и дейности, за нова организация и форми на възнаграждения, в нова културна среда, с нови социални и организационни умения.

През първата половина на 90-те години вероятно това е един от основните обективни фактори за скокообразно нарастване на безработните до 650 хил. души. Фактическият обем е далеч по-голям, ако се отчете и емиграцията – в огромното си мнозинство хора в активна трудоспособна възраст. Емиграцията до 1995 г. е от порядъка на 500 хил. души. Общото число на освободените поради рационализирането на труда и принципа за пълно натоварване и висока норма на експлоатация в но-

---

[21] Сиринели, Жан-Франсоа и кол. *История на съвременна Франция*. С., 2006, с. 73, 276-279.

[22] Виж Статев, Стати. *Макроикономика*... С., 2007, с. 10.

вата, ставаща частна икономика, би бил още по-висок, ако тогава държавата съзнателно не задържаше този процес – чрез отлагане и забавяне процеса на приватизация, чрез ограничителни клаузи за приватизаторите да не намаляват броя на работните места и др.

Такива преходи от скрита към явна безработица, както в началото на 90-те, или от скрита безработица към масово пренасочване в други стопански сектори, както през 50-те години в България, следва специално да се анализират. Те са свързани с общия принцип за структурно-функционално равновесие в обществената система. Става дума за масови процеси на социална и трудова миграция, които изразяват пряката зависимост между двете основни сфери на системата: *материално производство* (икономика) и *възпроизводство на населението* (трудовите ресурси).

Пренасяне на промяната – на кризата и свиването или на растежа и развитието

В ситуация на икономическа криза веднага се получава *удар по нормалното* демографско и гражданско възпроизводство – промените в едната сфера предизвикват мощни импулси за промяна и в другата сфера. Пренасянето на кризата и промяната от едната към другата сфера е неминуемо, когато жизнените ресурси станат ограничени (да си припомним студената и гладна *Луканова зима*, 1990-91), икономиката стане ниско производителна, рязко намали своята способност за печалба и иновация, рязко свие броя на работните места и достъпа до добра и добре платена работа, или когато настъпи природен катаклизъм и изчезнат водата и горите, плодородната земя и храната, чистият въздух и нормалната температура. Тогава цената на благата рязко се увеличава, ставайки недостъпна за мнозина – малка част от населението има привилегията за достъп до блага, а всички останали в прогресираща степен биват лишени от такъв достъп и биват изтласкани по пътя на депрофесионализирането и декласирането, в крайните случаи и на деградирането.

Това е обществена и икономическа ситуация, която не само силно притиска раждаемостта към отлагане и намаляване, към изнасяне и денационализиране, но която закономерно деформира и социалната структура на раждаемостта. Точно това стана в България през последните две десетилетия.

Обратно, когато икономиката има мощни фактори за развитие (модерна техника и технологии, добро управление, политическа подкрепа и стимули, външна благоприятна конюнктура), тогава рязко се увеличава търсенето на работна сила, на производителни работници и служители, на креативни специалисти и експерти. Икономиката упражнява *натиск върху възпроизводствената сфера*, за да получи нужните хора.

Ако няма шанс да ги получи вътре от обществото, то започва да търси възможности за внос на хора отвън в обществото, за да получи необходимата й работна сила. Икономиката *разтваря обществото и нацията*, принуждава ги да приемат значителни имигрантски потоци. Чрез тях за кратко могат да се облекчат някои дефицити на работодателите и определени сектори от бизнеса и комуналните услуги. Но заедно с това, както вече се каза по-горе, се отварят и изострят много и дългосрочни проблеми – граждански и политически, културни и религиозни. Поне това е опитът от богатите страни в Западна Европа. Те и затова, в опит да се предпазят, работят с

филтриращи и регулиращи механизми – зелени карти, квоти по специалности, финансов ценз, забавяне 10 и повече години при признаване на гражданство и натурализация.

И в двата варианта демографското равновесие е от изключителна важност за икономиката, за да може да се знае с какъв човешки ресурс тя реално може да разполага и в съответните ограничения да планира своята динамика. Когато има икономическо и бизнес планиране, това задължително и максимално детайлно се прогнозира.

Разбира се, самà по себе си икономическата немощ не е оправдание за приемане на демографско *равновесие на критично ниско* равнище – такова, че да се стопи нацията; такова, че народностното мнозинство да бъде затиснато и маргинализирано от етно-народностни малцинства или от прииждащи нови народностни и религиозни групи. Демографското равновесие на много ниско равнище е похлупак, под който икономиката е в риск да не може да се възстанови и модернизира. Както вече се каза, това би било „модел на *оцеляването*" (subsistence), би било примиряване с нерадостна и недостойна перспектива. Ако тази икономическа немощ е плод от намеса на външни сили или на конкретен природен или политически катаклизъм, то точно позитивната демографска диспропорция (повече население, повече образовани хора, повече искащи да работят хора) трябва да бъде съхранена – за да бъде предпоставка и стимул (демографски и граждански) за следващо икономическо съжиявяване и възраждане, модернизиране и засилване.

Алтернативни типове равновесие – демографско-икономическо

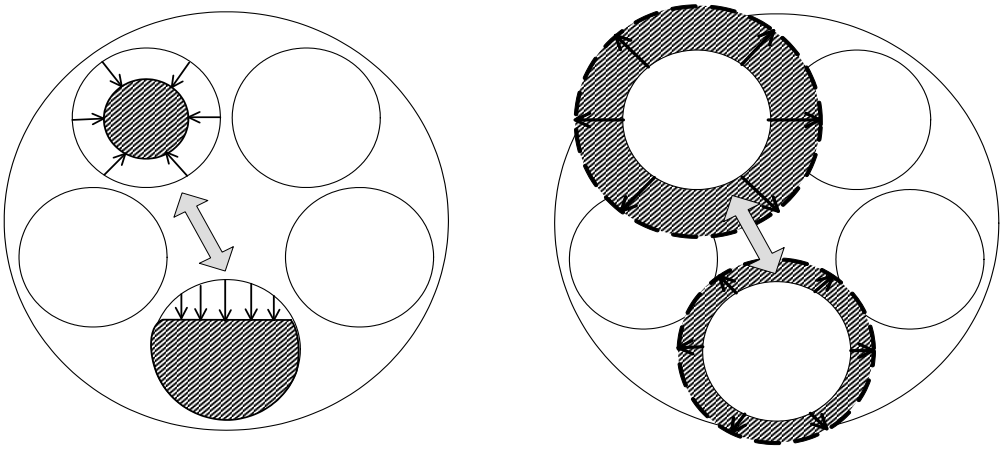

СВИТО равновесие

Равновесие на РАЗВИТИЕ

* Според макро-модела "*Социологическа структура на обществото като система*", България, 1965 г.

* *Бележка*: Икономиката не е ограничена само в сферата на "*материалното производство и търговията*", но те са ядрото ѝ и тук за яснота я визуализираме чрез нея.

При развита икономика или при икономика, която иска да се модернизира и разгръща, от изключителна важност е цената на времето, по-точно *цената на времето,* което е *въплътено в хората* – в работниците и специалистите, в ръководителите и капиталистите. Имам предвид времето за обучение и подготовка, за създаване на граждански и трудови добродетели, за формиране на нужните комуникативни и организационни умения, за социализиране и интегриране. Не помалко важно е и времето за реализация на натрупания човешки потенциал, за материализиране на творческата и съзидателната му способност, което по същество означава производително връщане към обществото на всичко онова, което обществото преди това е вложило в човека, в професионалната общност, в поколението. Ко-

гато цената на времето е висока и става все по-висока, то това означава, че реално и *цената на човешкия живот и талант* се увеличава.

Високопроизводителна икономика е немислима без качествени хора, работещи в нея. И в този смисъл немислима е без съответна структура на раждаемостта и след това без всички онези обществени институции и дейности, в които и чрез които младите поколения стават по-добри и по-производителни от предците си.

Именно в този вариант говорим за *демографско равновесие на високо равнище*. При него се постига съчетаване между оптимално количество на населението, съответно добро количествено заместване между поколенията и заедно с това – качество на населението, добра интегрираност и висока производителност на работната сила, модерно ниво на човешкия капитал в обществото и икономиката.

Обратно погледнато, икономиката и нейното развитие са подкрепени от съответна демографска стабилност. Така че, съгласно формулата на Гари Бекер, да са налични едновременно и трите компонента на икономическия процес: (1) *максимализиращо* поведение и подход; (2) *пазарно равновесие*, гарантирано чрез социално равновесие; (3) съответни *стабилни предпочитания* и нагласи – пазарни и потребителски.[23]

Демографската недостатъчност като фатален икономически фактор

Демографската недостатъчност е фатален икономически фактор на задържане в усилието към модернизация и развитие, към висока технологичност и производителност. Без население, без жизнеспособно и трудоспособно население, без подготвено, работещо и обществено интегрирано население, без инициативно и предприемчиво население не е възможно на практика да се осъществи икономическо развитие и догонване.

Днес човешкият фактор увеличава своята значимост – не само на творческо-изобретателско и управленско-внедрителско равнище, но и на организационно-изпълнителско равнище. Скъпата техника изисква отговорна и грижовна работа с нея. Прецизната техника изисква компетентност, точност и дисциплина. Сложните производствени мрежи и графици изискват изключителна координираност, качество на всяка работа, екипност и надеждна комуникация.

Без човешкия фактор дори при наличие на пари и технологии, на много пари и най-висши технологии, пак е невъзможно икономическо развитие. Парите и финансовите инвестиции, новите технологии и модерното техническо оборудване, съвременният мениджмънт и организационни структури, синхронизацията на законите и стандартите, всичко това е *необходимо* условие. Но всичко това са *само предпоставки* за добрата и високо продуктивна работа на съвкупния работник – в икономиката като цяло, в отделните й отрасли и сегменти, в различните корпоративни структури и фирми.

Ако съответните работници и специалисти не са достатъчно образовани и квалифицирани, ако не са дисциплинирани и мотивирани да работят производително и колективно, ако са без съответен личностен и граждански манталитет, както и ако не са освободени от свръхстреса в извънработната си среда, то те няма да могат да

---

[23] Виж Бекер, Гари. *Икономическият анализ и човешкото поведение*... С., 1999, с. 25, 24-38.

работят концентрирано и ефективно. Няма да са в състояние да работят организирано и екипно. Не е реалистично да се очаква от тях да постигат високо качество – нито в индивидуалната си, нито в съвместната си екипна колективна работа.

Въпросът е как акумулираният капитал (финансов, технически и технологичен, организационен и инфраструктурен) да се материализира в реално производство и висока производителност. *Достатъчното* условие е човешкият компонент като *съвкупен работник* и мотивиращата го *социална среда*.[24]

Демографската недостатъчност и деформирано възпроизводство е *фатална бариера* пред подема и развитието. Те *обезсилват другите* фактори. Другите фактори са предпоставка. Базовият фактор е наличие на жизнеспособно, трудоспособно и производително, мотивирано и интегрирано население. Другите фактори са технически и финансови, формални и институционални. Базовият фактор е човешкият, гражданският, съсловно-професионалният и морално-ценностният.

Горното освен реалност, която следва да бъде видяна и призната, е и структурно-функционален *методологически принцип*. Без него не е възможно да се провежда адекватна и перспективно ползотворна нито икономическа политика самà по себе си, нито демографска политика самà по себе си, нито политика за национален подем и възраждане, нито политика за връщане силата и достойнството на българската държава.

Поради изключителната важност на човешкия фактор или иначе казано на човешкия капитал специално се спирам на тях – теоретично и концептуално, в трети раздел на тази книга. В началото споделих своето схващане, че абстрактно-теоретичната и методологическата наука е нещо извънредно практично. Особено в наше време. Ето защо в следващия раздел от по-практическите измерения на анализа се изкачвам малко към по-чистата теория, за да създам методологически инструмент за едно по-детайлно вникване във феномените на обществените трансформации, в предизвикателствата на епохата, в рисковете от сбъркана политика, когато нещата се разглеждат в къса перспектива, фрагментарно и едностранчиво.

В европейски контекст демографската недостатъчност и деформирано възпроизводство на населението и трудовите ресурси са *бариера пред догонването*. Бариера пред догонването на богатите европейски държави и нации. Бариера, която ако не бъде отместена и вдигната, обрича българите и България на затъване в изостаналост и маргиналност, изтласкване в периферност и незначителност.

България вече трета година е член в ЕС. Вече има официален статут на нация и държава от цивилизацията на съвременна Европа. Но това е само една възможност, но без външни гаранции за оползотворяване.

---

[24] Тук си заслужава да се върнем към модела за темпа на икономическия растеж на Роберт Солоу (*Solow-Swan Growth Model) от* 50-те години. Моделът отчита технологията като физически капитал и неговото развитие, отчита растежа на обема на вложения труд, организацията на труда и оптимизацията й. Но има един остатък, който отразява действието и на други фактори, които обаче не могат да бъдат непосредствено измервани. Виж Спасов, Трайчо. *Макро-икономика*... С., 2008, с. 559-561.

Считам, че става дума за имплицитни обществени фактори, които идват от социалния контекст и среда, от културни и ценностни *идеални типове*; фактори, свързани с така нар. „*морална интелигентност*" на работещите, с общностната им принадлежност и заучените модели на поведение и труд; както и цялостната атмосфера в обществото – морална и емоционално-психична, бюрократична и корупционна, идейна и политическа.

Оттук нататък проблемът е дали ще останем беден и неавторитетен, безволев и безличен периферен придатък, маргинална територия, нискостатусна маса от работна сила и удобен фертилен контингент. Или ще се измъкнем от бедността и страха от себе си, ще натрупаме икономическа сила и воля, ще проявим характер и национален суверенитет. Едва тогава България би заела своето достойно и полагащо й се място сред Европейската общност: не като периферна и незначителна страна, а като средно голяма държава с характер, със значим потенциал и участие; не с „психясало" от обедняване и подценяване население, а като народ с достойнство и талант, с предприемчивост и способност за успех, със средно-европейски стандарт и добро качество на живота.

В този смисъл демографската ситуация е *първостепенен по важност* икономически фактор – градивен или деформиращ, ускоряващ или забавящ, даващ или отнемащ шансове, възможности и стимули за просперитет.

Става дума за *количеството* на наличната работна сила, за всички трудови позиции, от всички нужни професии и квалификации. Но става дума и за личностните и гражданските *добродетели* на тази налична работна сила. И ако първата група качества се формира повече чрез образователната система и системата за придобиване на професионални сертификати, то втората група се формира приоритетно в семейната и общностно-битовата среда на хората, следствие е от цялостната обществена и ценностна среда, сред която те се формират и живеят, и която определя нагласите и тонуса им в ежедневието.

Поради това семейната среда, образователната система и атмосферата в училищата и университетите, политическите и идеологическите образци и внушения, медийното облъчване и манипулиране на психиката, виртуалният образен свят от телевизията и киното, игрите и интернет-общуването, всичко това действа като изключително силни и *лимитиращи не-икономически* фактори. Не-икономически фактори за труд или лентяйство, за производителност или неефективност, за организационна интегрираност или индивидуалистична конфликтност с организацията и нужната дисциплина в труда. В края на краищата това са лимитиращи не-икономически фактори за нивото на икономическа и производителна реализация на работната сила, за развиването или задържането на общественото развитие като цяло.

Демографската недостатъчност има пряка връзка с обществените модели за реализация на съвременните жени. По-точно с *проблема за съвместяването* между три особено важни и конкуриращи се сфери в женската изява и реализация: (1) трудовата и професионалната им изява и кариера, обществено-производителната им реализация и чувството им за гражданска значимост; (2) наред с пълноценната им реализация като добри майки и желани семейни партньорки;[25] (3) наред и с освободената им сексуалност и чувственост, с отхвърляне на основни традиционни норми за благоприличие и свенлива въздържаност.

Първото е вече неотменим социален атрибут на еманципираната българка. Еманципация, която, както вече акцентирах, в съвременните си европейски цивилизационни измерения, в България датира от преди четири десетилетия.[26] Еманципа-

[25] Виж Михова, Геновева и З. Андреева. *Съвместяването на професионалния труд и родителството*. С., 2007.

[26] Тук изрично следва да се напомни, че веднага след Освобождението (1878) българката

ция, която е подкрепяна от държавата и вече е усвоена от масовата социална психика. Еманципация, която при младите българки сега отива още по-далеч към форми на феминистка свръх-еманципация. Обратно на народностните българки, сред голяма част от младите български туркини се задържа и дори частично връща назад процесът на еманципиране. Още по-тежка и регресираща е ситуацията при циганките. Социалният статус на огромна част младите циганки се връща към тежки форми на женска зависимост, насилие и примитивни форми на женска експлоатация.

Тук говорим за женската е*манципация, която дава простор и освободеност* на българките гъвкаво да се адаптират към пазара на труда и професионалната структура, да избират най-удобното сред плуралистичните форми на семейство – за сексуално партньорство, за родителство, за своята трудова, професионална и светска изява. Еманципация, при която те имат малко задръжки и поради това толкова много млади жени поемат рисковете на емиграцията, вкл. и на гастарбайтерството, на работа в заведения, фирми и места с лоша обществена слава. Еманципация, която поне сред 30% от тях развива все по-голяма и настъпателна амбиция за приоритетна личността изява и реализация по линия на труда и професията, на кариерата и светските позиции, на бизнеса и политиката, на индивидуалистичното самодоказване и публичен авторитет.

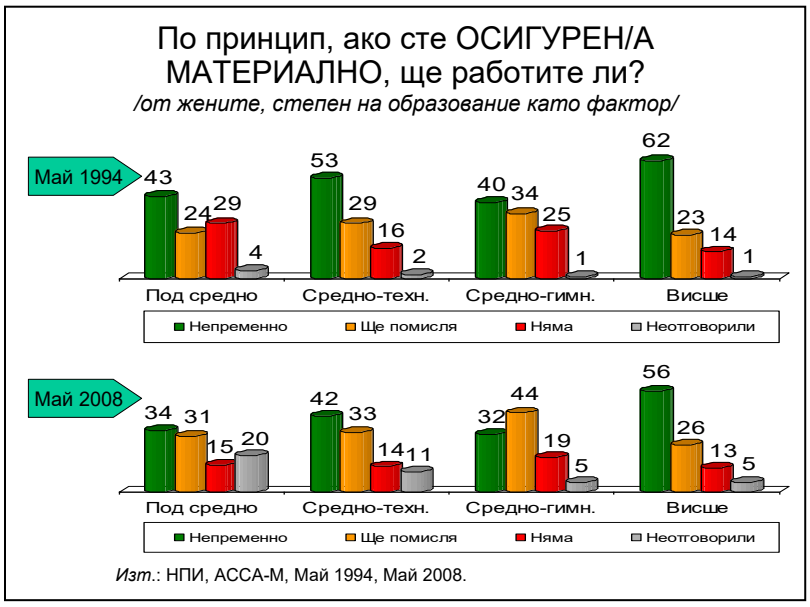

Изт.: НПИ, АССА-М, Май 1994, Май 2008.

Всичко това тръгва от стремежа на българката, особено на сегашните млади жени, да бъдат *икономически независими*, резултира във факта на реална икономическа независимост на много от съвременните българки.

Всичко това е и *предпазна тяхна мярка*. Мярка пред слабостта на голяма част от съвременните български мъже – *слабост трудова и професионална*, доколкото безработицата и професионалното декласиране две десетилетия поразяваше по-

---

започва бързо да възприема европейски форми на еманципиране. Дори в условията на господстващи патриархални норми и родов патернализъм жената започва масово да се образова, да излиза в сферата на модерни форми на професионален труд и творчество, вкл. в индустрията (с висок процент още от 30-те години на XX век), сред чиновничеството, както и сред специалистите със средно и висше образование. Голяма част от градските жени активно участват в политически и синдикални структури, имат собствени организации и движения за политически и граждански права. Още в края на 30-те години жените-майки получиха активно избирателно право – така България се демонстрира като една от най-напредничавите страни в Европа и Света. Като цяло женската еманципация в освободена България изключително бързо догонва Западна Европа, а през 50-те и 60-те години в много отношения изпреварва много от западните страни. Виж Динкова, Мария. *Социален портрет на българската жена*. С., 1980; *Бракът като представа, ценност и реалност*. С., 1997, с. 101-102; Илиева, Николина. *Икономически и социални проблеми на трудовата заетост на жените*. С., 1970; *Жената и трудът*. С., 1980.

често, по-директно и по-жестоко именно мъжете; *слабост морална*, доколкото не малко мъже се отпуснаха по линия на лентяйството и паразитизма, разчитайки на издръжка първо от родителите си, а после и от съпругата си; *слабост и социална*, доколкото не малко от младите съвременни мъже не развиват в нужната степен чувство за своята специфична мъжка отговорност към семейство и брак, към жената-майка на децата им, дори към своите деца.

Става дума все за императив за икономическа самостоятелност и независимост на съвременната еманципирана българска жена. В първия случай поради желание за още по-голяма самостоятелност, а във втория – поради принуда, когато се остава без традиционното и без нужното мъжко партньорство и подкрепа.

Разбира се, женската еманципация на българките, особено феминистката свръх-еманципация, има и своята обратна страна. Напр. че жените вероятно по-масово от мъжете биват изтласквани към сивия сектор, особено в търговските услуги. Още – подлъгването на много девойки и млади жени и въвличането им в проституиране и трафик. Още – поставянето им в робска зависимост и принуда към други девиантни и престъпни дейности, пред безучастния поглед не само на близките, но и на обществеността като цяло и на институциите. Или гъвкавите форми на заетост, които вместо инструмент за добра демографска политика, могат да се обръщат в прикриване на тежка ситуация – при масова, дългосрочна и деградираща безработица, при дискриминиране на млади жени и майки, при отказ от социални придобивки за жените и младите семейства.

Демографският общ знаменател от всичко това сред образованите млади жени е: (1) отлагане на първото раждане; (2) свиване на детеродната норма до едно желано дете; (3) трудности при намиране и удържане на мъж-партньор; (4) здравословни проблеми и поставена в риск детеродна способност; (5) ценностни деформации до степен на интимна нетърпимост към мъжете; (6) загуба на естествената женственост и майчин инстинкт. За всичко това вече се приведоха емпирични данни в предишните глави.

Второто е пълноценната реализация като добри майки и желани семейни партньорки, съответно като добри домакини и създаващи уют и сплотеност на семейството. Това всъщност е *екзистенциален женски* рефлекс, проява е на здрава социална психика, свидетелство е за интериоризирани основни морални ценности, свързани с родово-семейния дълг на жената и на съответната й обществена отговорност при раждането и възпроизводството на новите поколения.

Проблемите идват от *новото ранжиране между ролите* – навън и навътре в семейството. От трудностите при съвместяването във времето и пространството им.

Проблемите идват и от изоставането на много от мъжете, които не са готови да се откажат от архаични и нетърпимо потискащи форми на битова, семейна и родителска доминация. Особено когато жената е по-образована и по-извисена културно. Особено когато жената е с по-добра публична кариера и статус. Особено когато жената е с високи и по-високи доходи и материални възможности. Особено когато затварянето в дома и семейството, принизяването до обслужващ персонал на мъжа, децата и домакинството, по никакъв начин не може да бъде прието и изтърпяно от съпругата и майката, и рано или късно тя избухва и отхвърля този *социален затвор* – с цената на скандали и домашно насилие, на разбъркани и травмирани детски души, на драматични разводи, на поругана сексуалност и интимност.

Очевидно става дума за усвояване на *нови практики* при организацията на бита и семейството, при обезпечаване на добри грижи и атмосфера за децата, при удържане на емоционален тонус между родителите, при постигане на сексуална съвместимост и високо ниво на удовлетвореност. Новите практики се възприемат бързо, експериментира се с тях, натрупва се мъдрост по пътя на опита и грешките. Но на практика най-често новото идва като контра-модели на традиционните, като „отплесване" в друга крайност.

Демографското неравновесие тук има измеренията на: (1) самотно и претоварено с отговорности майчинство; (2) изоставане във времето в професионалната изява и кариера; (3) изпуснатата младост и съжалението за удоволствията и безгрижието; (4) страх пред ново партньорско и семейно обвързване; (5) стоварване на личните проблеми върху децата; (6) стресово претоварване на по-старото родителско поколение, което помага на майката и домакинството й.

Третото е освободената сексуалност на съвременните девойки и млади жени, която преобръща или направо отхвърля основни традиционни норми и представи за благоприличие и чистота.

Голяма част от младото женско поколение вече *радикално се откъсва* от патриархалните модели на *свенливост и скромност*, за моногамна *вярност и сексуална въздържаност*. Масово се възприемат модели на невъздържано еротично демонстриране, на инициативност до степен на агресивност, на самоцелен, плуралистичен и алтернативен секс, както и на открито прагматично възползване от секса.

Тази освободена сексуалност, развихрено въображение и чувственост, поведенческа сексуална невъздържаност стана *поколенчески символ* на сегашните девойки и млади жени. Често пъти става дума вече за такива демонстративни и агресивни форми на женска проява, които сетивно и морално отблъскват много от мъжете, стресират ги при интимно общуване и често пъти чувствено ги парализират. В резултат сред много от младите мъже днес се поражда допълнителен страх от семейно и родителско обвързване. А това в края на краищата обрича на самотност много от „отворените" млади съвременни жени. Еманципацията и освободеността им се обръща срещу тях, екзистенциално ги поразява.

Поради тези усложнени междуполови отношения демографската диспропорция се завърта в един сложно преплетен ценностен, емоционално-психологически и поведенчески омагьосан кръг. Практическото следствие е: (1) нарастваща маса сред жените остават без свои родени деца; (2) започва да се формира и контингент жени, изповядващи философия на принципно бездетство; (3) нараства броят майки, които остават без партньор в родителството и бита си; (4) нараства броят деца, които остават без близък родител-мъж – поради това, че любящата им майка не е успяла да го задържи и мотивира. Усложнени междуполови отношения е една от причините, която съвсем не е за подценяване. Тук очевидно са нужни специални и откровени изследвания, правдиви и деликатни анализи, чувствителни емпирични методики.

Удвоен негативен икономически ефект

Тук нека още веднъж акцентираме на двата полярни профила на раждаемост, на съответните два различни модела на количествено и качествено възпроизводство, за които подробно говорихме в седма глава. (виж схемата на с. 186)

От една страна, свръх-ниска раждаемост сред социалните слоеве, които притежават средно и високо образование, носители са на съвременни и високопродуктивни професии и квалификация[27], граждански и политически са интегрирани към държавата и нейната съдба, адекватни са на европейското общество, което иска да се изгражда като общество, основано на знанието, на закона, на взаимната толерантност.

Това са точно слоевете, които могат да бъдат причислени към така нар. „*средна* класа", хората от които като правило имат стратегия за лична и групова реализация чрез труд и професионална кариера, разчитат на своето образование и квалификация, стремят се към модернизация и личен успех. Като правило те имат ясно съзнание за силата на закона и институциите, знаят как да се възползват от и чрез тях, имат пряк интерес държавата да е стабилна и добре уредена. Хората от тези слоеве имат съзнание за възможността изгодно да се съчетават личните с групово-съсловните и класовите интереси и на тази основа като правило са готови градивно да се включват в националната икономика, сравнително лоялни са към данъчната и нормативната система за предприемачество и бизнес, легален труд и доходи, кариера и гражданско благосъстояние.

От друга страна, относително висока и *свръхвисока раждаемост* сред социалните слоеве, които затъват в неграмотност и малограмотност, поради което обективно са обречени на масова безработица или на работа за твърде ниски възнаграждения и потискащо висока норма на експлоатация. Поради това те закономерно се отчуждават от държавата и обществото, изпадат или сами се оттеглят в изолация, развиват стратегии за самостигматизиране и паразитизъм – чрез злоупотреба с демократични права и свободи, чрез източване на социалните фондове за подпомагане и социална закрила, чрез „труд" в организирана девиация и престъпност.

При такава висока и свръхвисока раждаемост точно в тези слоеве бързо набъбват като брой и процент, ускорено се разраства населението, което е непригодно за производителен обществен труд. Поради това то закономерно масово се включва в сивата и черната икономика, компенсирайки дефицита от официални и трудови доходи чрез асоциални и криминални доходи. Значителна част от това население *съзнателно се дезинтегрира* от държавата и институциите, противопоставя се на обществения морал и норми на благопристойното гражданство.

Освен това то развива самосъзнание на *обществена жертва*, става агресивно спрямо другите, трансформира социалната си бедност и изолиране в етническо обособяване, самозатваряне и самосегрегиране. А това е път към отделяне от обществото в свое феодализирано микро-общество, с доминиращи *племенни принципи* на организация и власт, в част от случаите с откровено връщане към епохите на крепостничество и робство.[28]

---

[27] Виж Schultz, Theodore W., ed. *Fertility and economic value*. In: *Economics of the Family*: *Marriage, Children and Human Capital*. UMI, 1974. Pp. 3-22.

[28] В този смисъл съвсем актуални и основателни са теориите за връщане към средновековието, така нар. „*ново средновековие*". При този обратен цивилизационен процес в локализирани обществени територии се *срива легитимния принцип* на властта и демокрацията и той отново се заменя с принципа на *грубата власт и личната зависимост*. Обществото остава без център и силна социална връзка в рамките на нацията и държавата като цяло. Разрастват се автономните „*сиви* зони", „зоните *на здрача*", „огромни *полета*

Тук става дума за обратен на глобализацията процес, който се нарича „*трайбализъм*" (tribalism). Това е контратенденция към локализиране, към обратно търсене и самозатваряне в етно-народностни и културно-религиозни общности, и радикално отчуждаване от националната държава или наддържавните властови органи и институции, от универсализираните закони и обществени норми. Контра-тенденция, която в крайните си варианти достига до гето-обособяване, до етно-народностно самосегрегиране, до възраждане на амбиции за автономност и раздробяване на държави и общества. Такъв феномен в България са циганските гета, не малка част от турските и мюсюлманските села, както и не малко общини и дори големи градове с така нар. „*смесено* население". Подобно на Косово и албанизирането му, преди войната за „*независимост*". Преди това чрез разбунване на турската диаспора бе разделен Кипър.

В ракурса на деликатните междудържавни отношения става дума за граждански структури, които са удобен материал, ако някоя агресивна държава иска да *разбуни своя народностна диаспора* в съседни или по-далечни държави.[29] Събуждане и разбунване, за да се отказват от своята национална идентичност в своите настоящи държави и да развиват агресивен патриотизъм спрямо друга „истинска" Родина. Тръгва се от ежедневието и битовото културно самоопределение – като напр. демонстративното говорене на така нар. „*майчин* език" (дори когато огромна част от общността не го владее). Генерира се и несъществуваща досега етно-народностна обособеност – като диалектни и етнографски особености се издигат до ранг на национални разделителни белези. Пример за това от последните години са опитите българо-мохамеданите (помаци) да бъдат представяни като отделен „етнос" в България, както и да бъдат инспирирани съответни техни политически претенции за признаване като „малцинство".

В подобни случаи вероятно наистина става дума за опити да се провокират процеси на „*обезбългаряване*", „*изкуствено да се подменят утвърдени стари етносамоназовавания и етноидентификации... Стимулира се създаване на нови „племенни" групи, които накъсват тъканта на Балканите и пораждат центробежни сили... Така се поддържа огънят под врящия котел на междудържавните отношения*".[30]

По принцип при Глобализацията и при регионални наддържавни обединения, каквото е ЕС, огромна част от хората загубват обозримостта на властта, а на тази основа те радикално се отчуждават от нея, доколкото я възприемат като абстрактна и недосегаема за никакви форми на граждански и народностен контрол. Това е социалнопсихологическа основа за връщане към обозримите и емоционално близките мащаби на етно-народностните общности, на локалния културен свят на родовата и териториалната определеност. Именно това е стремежът към локалност и общностност в условията на глобалност и обезличаване.

на безправието". Значителна част от класата на труда потъва в девиация и паразитизъм, деградирайки до *лумпен-пролетариат*. Възцарява се психоза на несигурността и гражданското примирение или безпомощност пред мафиотизирането и деморализацията, пред политическия популизъм и екстремизъм. Виж изключително актуалната книга на Менк, Ален. *Новото средновековие*... С., 1996.

[29] Този израз на Веска Живкова е удачен и точен. Виж Живкова, Веска. *Трибализацията на Балканите – другото лице на Глобализацията*... С., 2003.

[30] Виж Живкова, Веска. *Пак там*.

Мануел Кастелс ясно е дефинирал това обратно движение: „*Когато светът стане прекалено голям, за да бъде контролиран, социалните актьори си поставят за цел неговото* свиване обратно *до техния размер и досегаемост. Когато мрежите разтворят времето и пространството, хората се закотвят в местата си и призовават своята историческа памет. Когато патриархалното поддържане на личността се разпадне, те утвърждават трансцедентната ценност на семейството и общността... Всъщност културните общности, организиращи новата съпротива, са* източник на идентичност – *чрез скъсване с гражданските общества и държавните институции... Такъв е случаят с ислямския фундаментализъм... Отричането на политическите институции, в които се появяват културни общности, води до затваряне границите на общността*..." [31]

Разцепването на обществото на два основни пласта – със свръхвисока или със свръхниска раждаемост, със затихващо възпроизводство или с демографска инвазия – практически обособява *два социални полюса*. (виж схемата на с. 180)

Едните могат и искат да работят производително и креативно, но са малко и все по-малко. Другите са минимално пригодни за обществено-полезен труд, в голяма част от случаите не желаят да работят, и при това стават все повече, запушващо повече в икономиката и обществото.

Едните са високопроизводителни, експертни, технологични, постигат качество и иновация. Другите са минимално производителни, примитивно работещи, създават повече брак и хаос.

Едните чрез работа си извоюват висок статус и привилегии, просперитет и благоденствие, уважение и престиж, формират си цивилизационно самочувствие. Другите, поради работата си, затъват още повече в маргиналност и бедност, в унижение и стигматизация, работата им допълнително ги белязва със знак за архаичност и цивилизационна примитивност.

Едните виждат в своите деца (едно или две като норма) продължение на бизнеса и кариерата, отстояване достойнството на фамилията и удържане на привилегированите обществени статуси, виждат бъдещето на своето настояще – стремят се да пренесат към тях своето високо качество на човешки капитал и способности, не просто на високия си материален стандарт на живот, а своето високо качество на живот, достойнство и самочувствие.

Докато другите гледат на децата си повече като на непосредствено средство за преживяване – децата са „*капитала на бедняка*" (по определението на Теодоре Шултц).[32] Защото тези деца работят от малки и подпомагат родителите и семейството. Защото в тях не се влагат достатъчно родителски инвестиции, но се ползва отрано и активно тяхната работоспособност и жизненост. Защото в девиантните общности тези деца са вътрешносемеен и общностен обект за трудова и доходна експлоатация, често във форми на злоупотреба и насилие. Примитивните бедни общности затова са имали много висока раждаемост (ограничавана почти единствено от физическата издръжливост на жената). В тях децата са преди всичко ранна и евтина, послушна и лесна за организиране работна ръка. Доминантата на любовта и родителската всеотдайност към децата са по-късен културен и цивилизационен феномен.

---

[31] Кастелс, Мануел. *Силата на идентичността*... С., 2006, с. 66-68,

[32] Schultz, Thedore. *Fertility and economic value*…1974, с. 7.

Вече стана дума за поколенческото разминаване между тези два пласта в обществото.[33] Едните пропускат цяло едно свое поколение – поради отлагане раждането на първото дете и после поради липса на време и желание за второ. Докато другите изпреварват с едно или две поколения – поради ранното раждане (още в детска възраст на майката), а после още веднъж – поради бързото последователно раждане на 2-ро, 3-то, 4-то дете.

Например, през 2007 г. сред живо родените деца от циганки/ромки близо 2% са родени от невръстни майки-деца – до 14 години, още 35% от родените са от майки-деца на 15-19 години. Огромна част от тези млади майки раждат до своята 30-та година още по 1-2-3 деца. А до края на своя фертилен период голяма част от тях вече стават баби – натрупват се и се застъпват три поколения. Тук следва ясно да се подчертае, че като се говори за ранна и свръх-раждаемост, не става дума за всички цигански/ромски майки – става дума за относителен дял от порядъка на 20-25%. Косвен индикатор за този дял е, че през 2007 „*окончателна* раждаемост" (измерена чрез живо родените деца от кохортата 45-49 години) родени 4 или повече деца имат около 16% от циганките/ромките в България. Останалите остават с относително висока, но не и свръхраждаемост – с по 2-3 деца.

Нека обобщим, пропуснатата или прекомерно забавената раждаемост сред средните слоеве е забавено и недостатъчно възпроизводство на социализираните и производителни слоеве и общности сред населението. Обратно, избързващата и поколенчески мултиплицираща се раждаемост сред маргиналните слоеве е задръстване на икономиката и обществото с ниско-производително или негодно за съвременен труд население – все хора, които са в тежест сами на себе си, на социалните фондове, на икономиката и обществото като цяло.

Общият знаменател от всичко това е, че *качеството* на населението като цяло *се влошава*. Това е пряко следствие от *поляризирането в структурата* на раждаемостта през последните две десетилетия.

В този смисъл е *двузначно* фактическото повишаване на раждаемостта през последните 4-5 години. След достигането на абсолютния минимум от 57 хил. през 1997 г., след по-скорошния минимум от 67 хил. през 2003 г., през 2008 г. има повишаване до 77,7 хил. живородени деца. На пръв поглед това е оптимистично. Прибързано може да се направи извод, че повишаването се дължи на активизиране на образованите и социализираните слоеве на фертилния контингент, както и на адаптиране на тази част от населението към новите условия, на гражданско успокояване и връщане към естествената функция на раждане и родителство.

Но нека бъдем умерени оптимисти. В трета глава вече изразих своята хипотеза, че значителна част от повишаването на раждаемостта през последните години се дължи на *компенсация на отложената* през предишното десетилетие раждаемост, а не толкова на активизация и нормализация.

Още повече, че става дума за увеличаване на раждаемостта с минимален дял – едва с 15% над доскорошния минимум (10 хил. над 67 хиляди), дял който сам по себе си и чисто количествено принципно не променя ситуацията на демографски срив. За да бъде компенсиран демографският срив този дял следва още да се повиши и което е по-важното – да се удържи на това относително високо равнище поне

---

[33] Виж схемите в предишната седма глава. Виж трета глава *Демографският проблем*.

10-15 години, за да се прекърши сегашната стопяваща и деформираща демографска инерция и да се генерира много по-здравословна инерция на възпроизводство на населението и трудовите ресурси. (виж схемите от с. 153, 157)

Още по-важен е въпросът каква е структурата на увеличената раждаемост? Подобрява ли се от гл.т. на качественото възпроизводство или трайно затъва в структура, която води България към снижаване на качеството на населението – трудоспособно и професионално, образователно и културно, професионално и творчески, социализирано и обществено мотивирано, генетично и здравословно?

Опасността е очевидна: България да се препълни с неуки и непроизводителни хора, а на тази база и с асоциални и рискови граждани. Това е световен проблем, все по-тревожещ общоевропейски проблем. Но преди всичко това е крайно остър български проблем вече почти две десетилетия, който продължава да очаква ясното си назоваване, отговорната обществена ангажираност и комплексната си ефективна държавна политика.[34]

При такова полярно раздвояване на социалната структура и нейното възпроизводство негативният ефект върху икономиката на практика се удвоява. Ако поляризацията продължи да натрупва социална маса, бариерата пред модернизацията и възраждането на икономиката в България наистина ще стане фатална. Злокачествената демографска структура ще *надмогне всички други* положителни и стимулиращи икономиката фактори. България ще се окаже заклещена в една хуманитарна клопка*. Хуманитарна клопка*, която сама си е сътворила, плашливо е пропуснала навреме да я разпознае и признае, оказала се е безпомощна да я разтвори и да се освободи от нея.

Тук се налага едно отрезвяващо пояснение.

Нека си припомним, че едно от важните икономически измерения на кризата в България е все още невъзстановеното равнище от 1989 г. – като сила и производителност на реалната икономика, като съответен реален общ БВП и БВП на глава от населението, като покупателна способност на обеднялото през 90-те години 70-80% от населението. (виж схемата на с. 182)

Възстановяването, което страни като Чехия и Унгария направиха още преди 10-ина години (7-8 години след началото на Прехода) България сякаш стори едва през 2008 година – след асоцииране си в ЕС. За жалост в България дълбочината на свиването и пропадането бе далеч по-голяма, структурната безработица бе в колосален размер, а съчетаването ѝ с изкуствено задържане на извънредно ниски доходи бе масово демотивиращо и маргинализиращо.

В България икономическото преструктуриране бе злокачествено. Визирам преди всичко: (1) тоталното съсипване на интензивното високотехнологично българско земеделие още в първите години на 90-те; (2) парализирането и замирането на машиностроенето; (3) прекършването на компютърната и дисковата индустрия; (4) минимизирането на химическата и торовата индустрия, на производството на двигателни масла; (5) рязкото свиване и обезсилване на строително-инженеринговата индустрия и на военната индустрия; (6) източването на българската банкова система; (7) девалвирането на националната валута, обезценяването на спестяванията.

---

[34] Виж Витанов, Николай и кол. *Ще оцелеем ли*? Сп. „Наука”, бр. 5, 2007, стр. 3.

През 2006-2008 г. много и с основателен оптимизъм се говореше за *догонващо* развитие – икономическо, социално, обществено. Да, но в светлината на горните данни, ние и през 2008 все още сме били във фаза на възстановяване спрямо равнището от 1989 г. Реализмът изисква това да не се забравя и да не се прикрива.

Още повече, че външната криза (финансова и икономическа), започнала в САЩ през 2007 г., пренесла се в Европа през 2008 г., развихрила се в България през 2009-2010 г., на практика спря процеса на възстановяване, отново оттласна България надолу под равнищата от 1989 г., прекърши масовия социален оптимизъм, психологически върна народа към шоковата несигурност от 90-те години. Ако се съпоставяме с Чехия, сегашното ново пропадане отново ще бъде с по-голяма дълбочина, с по-голям обхват на социалното поразяване, вероятно с изоставащ темп при стабилизирането и поемането във възходяща посока. Конкретните параметри на всичко това предстои да се уточнят количествено и затова не са показани в съпоставителна графика по-долу.[35]

[35] Виж някои показателни съпоставки между България и Чехия в докладите: *Икономиката на България и Европейският съюз*... С., 2001, с. 120-130, 170-183; *Икономиката на България и Европейският съюз*... С., 2003, с. 13-16, 46-49; *Икономиката на България и Европейският съюз*... С., 2006, с. 33-37, 46-48, 57, 69, 122-132; *България: социални предизвикателства и евроинтеграция*... С., 2007, с. 10; Проданов, Васил. *Философия на историята на неисторическите народи*… С., 2004, с. 41-42: предоставя показателни данни за „*догонващото* развитие" на България в периода 1950-1987/9 години – съпоставка по БВП на човек от населението между България и Чехословакия, и Унгария, и Германия, и Великобритания, и САЩ; Пехливанов, Иван. *Свидетел на историята*… С., 2005, с. 71-119, 122-129, 148-173, 192-194, 197-198, 202-207: предоставя сведения и данни за технологичната, индустриалната и търговската модернизация през 70-80-те години.

Всъщност, България първо трябва да догони себе си от края на 80-те години – (1) като БВП на глава от населението по съпоставими цени и платежоспособност; (2) като реален материален стандарт и потребителски възможности на обеднелите 70-80% от населението; (3) като поносима безработица и възможности за просперитет чрез легитимен труд и професионална реализация.

Едва след като постигнем това догонване на себе си, всъщност ще е коректно да се говори за догонване и приближаване към средните стойности за ЕС и по-специално до стойностите на страни от ЕС, с които има основания пряко да се съпоставяме – Чехия и Унгария, Словакия, Словения и Хърватска, Гърция, Испания и Италия. И едва след като се доближим до тези европейски стандарти, ще можем в истинския смисъл на думата да говорим за реализирана модернизация и за фактическо развитие на обществото като цяло.

Нека отново подчертаем, че снижените критерии не са истинската алтернатива за България. Високите критерии прилягат на възможностите й, на миналото й, на човешкия й потенциал, на националното й достойнство. А в ракурса на високите критерии думата „развитие" следва да има конкретно и ясно значение, системен обхват, цялостен обществен мащаб.